

Günel Rasim qızı Şamxalova³

TƏRCÜMƏNİN MAHİYYƏTİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Tərcümə hər bir xalqın mədəniyyət göstəricisidir. Bütün mədəni xalqlar əsrlər boyu bir-birinin ədəbiyyatından, mədəniyyətindən daim bəhrələnmişdir. Tərcümənin tarixi hər bir ölkənin ədəbiyyat tarixinin ayrılmaz hissəsidir. Tərcümə ayrı-ayrı aspektləri müxtəlif elmlərin tədqiqat predmeti ola bilən mürrəkəb coşxaxəli ədəbi hadisədir. Tərcümə fəaliyyətinin psixoloji, ədəbiyyatşünaslıq, etnoqrafik tərəfli və tərcümə fəaliyyətinin tarixi tərcüməşünaslıq çərçivəsində öyrənilir. Ədəbiyyatın heç bir sahəsi öz inkişafı müddətində heç zaman tərcüməçilik qədər başqa elmlərlə sıx əlaqədə olmamışdır. Başqa elmlərdən fərqli olaraq, fərcüməçilik sahəsində həll edilməsi vacib olan problemlər arası kəsilmədən meydana çıxmaqdadır.

Tərcümədə tez-tez qarşılaşdığımız “ tərcümə nəzəriyyəsi”, “ tərcümə təcrübəsi”, “tərcüməşünaslıq”, ”tərcümənin linqvistik nəzəriyyəsi”, kimi anlayışlar tərcümənin nəzəri hissəsini təşkil edir. Müasir tərcüməşünaslıqda aparıcı yer tərcüməni linqvistik hadisə kimi öyrənən linqvistik tərcüməşünaslıq tutur. Tərcüməşünaslığın ayrı-ayrı növləri tərcümə fəaliyyətinin hərtərəfli təsvirini verməklə bir-birini tamamlayır. Tərcümə nəzəriyyəsinə tərcümənin ümumi və xüsusi nəzəriyyəsi arasındakı fərqlər müşahidə olunur. Tərcümənin ümumi nəzəriyyəsi bir dildən başqa dilə edilən tərcümənin və müxtəlif növ və janrlı mətnlərin tərcümə prosesini izləyən və bu prosesə nitq formaları və onların işlədilməsi yollarını tədqiq edən proses linqvistik tərcümə nəzəriyyəsinin bir hissəsini təşkil edir.

Tərcümənin xüsusi nəzəriyyəsi dedikdə, tərcümənin ümumi nəzəriyyəsinin müddəalarını tərcümənin ayrı-ayrı növ və tiplərinə uyğun olaraq öyrənilməsi nəzərdə tutulur.

Tərcümə nəzəriyyəsi tərcümə prosesində qarşıya çıxan problemlərin həll edilməsi zamanı meydana gəlir və formalaşır. Tərcümə nəzəriyyəsi təkcə tərcümənin məqsəd və vəzifələrini formalaşdırmır, eyni zamanda bir dildən digər dilə edilən tərcümənin və tərcüməçilik problemlərinin həlli yollarını da göstərməyə çalışır. Tərcümənin vəzifəsi iki dil arasında mövcud fonetik, leksik, qrammatik uyğunluqları, eləcə də fərqləri müəyyənləşdirməkdən və tərcümənin mümkün üsullarını göstərməkdən ibarətdir.

Tərcümə nəzəriyyəsi XX əsrin 50-60 cı illərində formalaşmağa başlasa da, tərcüməyə marağın tarixi antik dövrə gedib çıxır. Təsadüfi deyil ki, müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif alim və filosoflar tərcümə işinə yüksək qiymət vermiş, xalqlar arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafında tərcümənin əvəzsiz rolunu qeyd etmişlər. Bu mənada tərcüməni bəşəriyyət tarixində xalqları bir-birinəbağlayan mənəvi körpü adlandırırlar.

Məşhur rus tərcüməşünası L.S.Barxudarov isə “Tərcümə nədir ?” sualını belə cavablandırmışdır ki, “Tərcümə bir dildə olan mətnin məzmun planının, yəni mənasının, məzmununun saxlanması şərti ilə başqa dildə olan nitq əsərinə çevrilməsinə deyilir”. Tədqiqatçı orijinala tərcümənin bir vəhdət halında özünü göstərməsini obyektiv bir zərurət kimi qiymətləndirir: “Bir tərəfdən tərcümə mətninin köməyi ilə orijinalın öz auditoriyasına göstərdiyi təsirə malik olma , digər tərəfdən isə tərcümənin dil vasitələrinin özünəməxsusluğu mətnin dil məzmununun yenidən qurulması zərurətini ortaya çıxardır. Məhz bu zərurət tərcümə çevrilmələri, əvəzlənmələr, əlavə və ötürmələrin ilkin linqvistik əsasıdır” [4, s. 240].

Azərbaycan dilçisi və tərcüməçisi Q.Bayramova görə: “Tərcümə müəyyən bir prosesin nəticəsidir. Bu proses tərcümənin dil vasitələrinin özünəməxsusluğu, mətnin dil məzmununun yenidən qurulması zərurətini ortaya çıxarır. Məhz bu zərurət tərcümə çevrilmələri, əvəzlənmələr, əlavə və ötürmələrin ilkin linqvistik əsasıdır” [2, s. 218].

Azərbaycanda tərcümə isinin nəzəri və praktik cəhətləri ilə yaxından məşğul olmuş xalq yazıçısı, akad. M.İbrahimov “Tərcümə sənəti” məcmuəsinə yazdığı müqəddimədə bədii tərcüməni yaradıcılıq işi kimi dəyərləndirir. O, belə hesab edir ki, bədii tərcümənin nəzəriyyəsi kimi özü də mürəkkəb bir hadisədir. Burada şablon, standart priyomlar işə yaramır. Tərcüməçi bədii sözlə, bədii ifadə ilə adi söz, adi ifadə arasında fərqi duymalıdır. Elə obrazlı ifadələr, təşbehlər və idiomlarla rastlaşırıq ki, onların müstəqil tərcüməsi mümkün deyil. Belə hallarda həmin ifadə və idiomların başqa dillərdə necə verildiyinə fikir vermək lazımdır.

V.Q.Qak və Y.İ.Lvin orijinalın düzgün başa düşülməsini dəqiq tərcümənin ilkin şərti hesab edirlər. Amma onlar bunu da qeyd edirlər ki, orijinalı tam və dəqiq başa düşmək hələ onu düzgün tərcümə etməyi bacarmaq demək deyildir. Tərcümənin çətinlikləri iki dilin ünsürləri arasında uyğunluqların verilməsi prosesində üzə çıxır. Çox vaxt

³ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Xarici Dillər Mərkəzinin baş müəllimi-e-mail: samxaliva79@inbox.ru

tərcümə zamanı belə bir vəziyyətlə qarşılaşmalı oluruq ki, orijinalın məzmunu tam aydın olur, amma həmin məzmunu başqa dildə vermək çətin olur. Ona görə də tərcümə etməyi öyrədərkən əvvəlcə dillər arasında hazır uyğunluqların öyrənilməsinə fikir vermək lazımdır. Bunlar olmadıqda isə bu cür uyğunluqları tapmağı öyrənmək lazımdır [3, s. 233].

Tərcümə nəzəriyyəsi və tərcümə praktikasını bir-birinə sıx bağlı olsalar da, onlar başqa-başqa yollarla inkişaf etmişlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tərcümə bir fəaliyyət növü olaraq qədimdən mövcud olduğu halda, tərcümə nəzəriyyəsi keçən yüzilliyin ortalarında meydana gəlmişdir.

Z.D.Lvovskaya tərcümə haqqında elmin meydana çıxmasının ilkin şərtlərindən danışarkən göstərir ki, bu elmin tərcümə praktikasından iyirmi əsr gec meydana çıxmasının obyektiv səbəbləri vardır. Tədqiqatçının fikrincə, tərcümə nəzəriyyəsi tərcüməşünaslıq barəsində fundamental rol oynayan bir sıra elmlər sahəsində ilkin şərtlər yaranmayınca meydana şıxa bilməzdi. Bura, linqvistik və obyekt insan, onun fəaliyyəti olan elmlər aiddir [9, s. 220].

Akad. M.Arif tərcümə sənəti barəsində öz mülahizələrini söyləyərkən tez-tez tərcümə praktikasına müraciət edir. Tərcümə təcrübəsindən öyrənirik ki, Azərbaycan dilinə əsər tərcümə edərkən tərcüməçi orijinalın bədii-ideya məzmununu ancaq Azərbaycan dilinin qüdrəti sayəsində ifadə edə bilər. Tərcüməçi hər iki dili bilməlidir, ancaq o, tərcümə etdiyi dili daha yaxşı bilməlidir. Tərcüməçi ana dilinin zəngin xəzinəsindən istifadə etməyi bacarmalıdır. Artıq isbat olunmuşdur ki, ən yaxşı tərcüməçi ana dilini bilən və ondan yaradıcı şəkildə istifadə etməyi bacaran tərcüməçidir.

Akad. B.Nəbiyevin tərcümə sənəti ilə bağlı fikri belədir: “Ümumiyyətlə, tərcümə, xüsusilə də bədii tərcümə dünyanın bir-birindən uzaq iqlim guşələrində yaşayan, maddi və mənəvi nemətlər yaradan, müxtəlif dillərdə danışan, fərqli psixoloji təbiətə malik olan xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqə və mötəbər dostluq körpüsüdür”. Görkəmli rus filosofu Q.V.Kolşanski özünün əsərlərində dəfələrlə tərcümə məsələlərinə müraciət etmiş, mətnin tərcümə işi üçün əhəmiyyətli olan bir sıra məsələləri nəzərdən keçirmişdir. O, göstərir ki, mülahizənin pragmatik aspekti konkret nitq ünsiyyətinin sosial-psixoloji ovqatı ilə bağlı olan ekstralingvistik şəraitləri sırasında nəzərdən keçirilə bilər. Dilin praktik yönümü onun daxili linqvistik xarakteristikası deyildir, ona görə də dilin nominativ-kommunikativ təyinatından savayı, onun hansısa məxsusi planını təşkil etmir. Onun fikrincə, tərcümənin praktik uyğunluğu məsələsinin həlli əhəmiyyətli dərəcədə kommunikasiya məqsədlərindən asılıdır. Tədqiqatçı pragmatik amilin tərcümədən ötrü əhəmiyyətini belə qiymətləndirir: “Pragmatik amil təkcə tərcümə proseslərinin reallaşdırılmasının üsulunu deyil, həm də tərcümədə verilən informasiyaların obyektini müəyyənləşdirməyin ən mühüm süzgəclərindən biridir” [6, s. 154].

Tədqiqatçı göstərir ki, nə orijinalın, nə də tərcümənin dilindən götürülmüş nitq parçasının məzmunu dildən xaric şəraitdən asılı olaraq gah əsas funksiya, gah da pragmatik təsirin xüsusi effekti kimi təzahür edən obyektiv amil-sabit semantik və subyektiv amilə bölünür. Tərcümə referat deyildir, ona görə də orijinalın dilinin fraqmentlərinin müxtəsər ifadəsi onun vəzifəsinə daxil deyildir. Tərcümənin vəzifəsi dil mənbəyini transformasiya etmək, əvəz etmək, dəyişdirmək yox, onu başqa dil qəlibinə daxil etmək, tökmək, modelləşdirməkdir.

Q.V.Kolşanski mətni ünsiyyətin əsas vahidi kimi səciyyələndirir. Sözdən tutmuş cümlə qruplarına qədər bütün mənalı dil vahidləri kommunikativ vəzifə ilə müəyyənləşən mülahizənin strukturuna daxil olur. Burada vahidin yeri və mündəricəsi qabaqcadan, xəbər verilən ümumi niyyəti ilə müəyyənləşir. Ona görə də Q.V. Kolşanski belə hesab edir ki, konteksti insanların sözlə ünsiyyətin real dil statusu hesab etmək lazımdır. Tam qətiyyətlə demək olar ki, ünsiyyətin əsas vahidi mətnidir. Yalnız mətnə bütöv konkret ünsiyyət baş tutur, ünsiyyətin özü isə bitmiş, tamamlanmış fərdi akta çevrilir. Lakin mətnin əlaməti təkcə onun vəhdət təşkil edən həcmi və mündəricəsi deyildir. Mətnin qrammatikliyi ümumi təmanın birləşdirdiyi mülahizələrin ardıcılığı şəklində təzahür edir. Q.V.Kolşanski kontekst və tərcümə məsələlərindən danışarkən göstərir ki, tərcümənin çətinlikləri təkcə dili bilməklə bağlı deyildir. Bunlar tərcümənin dil sistemlərində elə linqvo-qnoseoloji qanunauyğunluqlar tapmaq qabiliyyətindədir ki, onlar tərcümə edilən dillərin mündəricə şəraitlərinin müvafiq semantik əhatəsində hər bir dil vahidinin yerini müəyyənləşdirir [6, s. 154]. Məhz bunlar mətnin məzmununun uyğun, adekvat şəkildə verilməsinin yeganə kontekst imkanını diktə edirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Ağayev İ. Bədii və elmi üslub. Bakı, 1967, 52c.

- Bayramov Q. Tərcümə sənəti. OKA Ofset nəşriyyatı 2008, 218 s
- Мяммядов А.Й. Мянги йаранмасында формал ялагя васитяляринин системи. Багы, 2001, 144 с.
- Бархударов Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) Москва- 1975, 240 с.
- Казакова Т.А. Практические основы перевода. English-Russian. СПб: Союз-2002, 320 с.
- Комиссаров В. Н. Слово о переводе. Международные отношения. Москва-1973, 215 с.
- Лилова А. Введение в общую теорию перевода. Высшая Школа. Москва-1985, 287 с.
- Щвейцер А. Д. Теория перевода. Статус, проблемы, аспекты. Москва-1988, 215 с.
- Arnold I.V. The English worl, M.-L. 1966, 346 p.
- Latford J.C. A linguistic Theory of Translation. An essay in applied linguistics. London-1965, 103 p.

Ключевые слова: коммуникация, перевод, теория перевода, лингвистика, текст
Key words: communication, translation, theory of translation, linguistics, text

РЕЗЮМЕ

Перевод это средство обеспечить возможность общения между людьми, говорящими на разных языках. Поэтому для теории перевода особое значение имеют данные коммуникативной лингвистики об особенностях процесса речевой коммуникации, специфике прямых и косвенных речевых актов, о соотношении выраженного и подразумеваемого смысла в высказывании и тексте, влиянии контекста и ситуации общения на понимание текста, других факторах, определяющих коммуникативное поведение человека. Лингвистическая теория перевода является, в первую очередь, дескриптивной теоретической дисциплиной, занимающейся выявлением и описанием объективных закономерностей переводческого процесса, в основе которых лежат особенности структуры и правил функционирования языков, участвующих в этом процессе. Иначе говоря, теория перевода описывает не то, что должно быть, а то, что есть, что составляет природу изучаемого явления. Вместе с тем на основе описания лингвистического механизма перевода оказывается возможным сформулировать некоторые нормативные рекомендации, принципы и правила, методы и приемы перевода, следуя которым переводчик может более успешно решать стоящие перед ним задачи.

SUMMARY

The translation is means to provide a possibility of communication between the people speaking different languages. Therefore for translation theory data of communicative linguistics on features of the process of speech communication, specifics of straight lines and indirect speech acts, about a ratio expressed and implied sense in a statement and the text, influence of a context and situation of communication on understanding of the text, other factors defining communicative behavior of the person are of particular importance. The linguistic translation theory is, first of all, the descriptive theoretical discipline which is engaged in identification and the description of objective regularities of translation process which cornerstone features of structure and rules of functioning of the languages participating in this process are. In other words, the translation theory describes not that has to be, and what is that makes the nature of the studied phenomenon. At the same time on the basis of the description of the linguistic mechanism of the translation it is possible to formulate some standard (prescriptive) recommendations, the principles and rules, methods and methods of transfer, conforming to which the translator can solve the problems facing him more successfully.

Rəyçi: dos.S.Abbasova